

خاندان صدر در ایران

محسن کمالیان

دانش‌آموخته دکتری مهندسی عمران، خاک و پی؛ دانشگاه تهران
استاد تمام پژوهشگاه زلزله‌شناسی و مهندسی زلزله

چکیده

خاندان صدر، یکی از اصیل‌ترین بیوت روحانیت شیعه است که نسب پدری‌اش به امام موسی کاظم^(ع) می‌رسد. بیش از دو قرن پیش در اصفهان بنیان نهاده شد و تدریجاً در مناطق مختلف ایران، عراق و لبنان گسترش یافت. ریشه‌های تاریخی‌اش به لبنان و عراق بازمی‌گردد. طی یک‌ونیم قرن گذشته بیش از هر بیت روحانی دیگر در زعامت حیات دینی، اجتماعی و سیاسی عالم تشیع نقش‌آفرین بوده‌است. همچنین صدها شخصیت فرهیخته حوزوی و دانشگاهی در عرصه‌های علم، ادب، فرهنگ، صنعت، طب، اجتماع و سیاست به جامعه تقدیم و بارها در طول تاریخ هزینه پایبندی بر باورها و ارزش‌های خود را با اسارت، تبعید و شهادت پرداخت کرده‌است. مقاله حاضر بر آن است تا از پیدایش، تاریخ، گسترش و حوزه خدمات خاندان صدر در عالم تشیع و خصوصاً ایران گزارشی مستند به‌دست دهد.

(۱) مقدمه

سال‌ها پیش، وقتی جلد دوم کتاب *مشاهیر خاندان صدر* را در دست نگارش داشتیم، از دوست بزرگوارم آقای دکتر سید محمدرضا بهشتی جمله‌ای شنیدم که دقیق و لطیف بود. گفت: «عمده جمعیت امروز شهر اصفهان از پیوند چند خاندان قدیمی و اصیل پدید آمده که یکی از آنها، خاندان صدر است.» به‌راستی خاندان صدر کدام است؟ پیوندش با اصفهان چیست؟ چه زمانی تأسیس شد؟ مؤسسش کیست؟ چرا صدر نامیده شد؟ سبب اهمیتش چیست؟ چه ریشه‌هایی در تاریخ دارد؟ توزیع جغرافیایی آن در ایران و خارج از آن چگونه است؟ دیگر نام‌آورانش کدام هستند؟ امروز چه جایگاهی دارد؟

درباره تک‌تک چهره‌های خاندان صدر، مقالات و کتاب‌های فراوانی می‌توان در ادبیات یافت. اما مقالات و کتاب‌های به‌راستی انگشت‌شماری در ادبیات ثبت شده که خاندان صدر را به‌عنوان یک موضوع، بررسی و برای

همه یا برخی سؤال‌های فوق پاسخ ارائه کرده‌باشند. اولین نوشته، مقاله‌ای^۱ از استاد سید سراج‌الدین صدر جبل‌عاملی (۱۲۹۲-۱۳۵۴ق)^۲، مدیر مسؤول روزنامه *انجمن مقدس ملی اصفهان*، با عنوان «درباره حسب و نسب خاندان صدر» است. مقاله مزبور شرح حال و نسب تعدادی از نسل‌های اول و دوم مردان و بانوان خاندان صدر را با جزئیات مهم تا اوایل دوران رضاخان ثبت کرده‌است. این مقاله متأسفانه خطی ماند و چاپ نشد. دومین نوشته، کتاب *تکلمة امل الامل* اثر آیت‌الله العظمی سید حسن صدر کاظمینی (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق)^۳ است. این کتاب شرح حال و نسب برخی دیگر از مشاهیر خاندان صدر را تا اواخر دوران رضاخان نگارش کرده‌است. سومین نوشته، کتاب *بغیة الراغبین فی سلسلة آل شرف‌الدین* اثر آیت‌الله العظمی سید عبدالحسین شرف‌الدین (۱۲۹۰-۱۳۷۷ق)^۴ است. کتاب مزبور شرح حال افراد بیشتری از مشاهیر خاندان صدر را با نسبشان، تا اواسط دهه سی خورشیدی ثبت کرده‌است. نقص مهم دو کتاب اخیر، نپرداختن به بانوان موفق خاندان صدر است. چهارمین نوشته، کتاب *دو جلدی نسب‌نامه*^۵ اثر علامه محمدباقر الفت (۱۳۰۱-۱۳۸۴ق)^۶ است. کتاب مزبور نسب‌نامه کامل خاندان صدر را، شامل مردان و زنان، همراه شرح حال مختصر مشاهیر آنها، تا اواسط دهه چهل شمسی به دست داده‌است. کتاب اخیر نیز مانند نوشته اول، به رغم ناگفته‌های مهم و جامعیتی که دارد، خطی باقی ماند و چاپ نشد. پنجمین نوشته، کتاب *آل الصدر* اثر حجت‌الاسلام والمسلمین سید محمدصادق صدر (۱۳۲۷-۱۴۱۵ق)^۷ است. شرح حال‌های متعدد و اطلاعات ذی‌قیمتی دارد، اما عمدتاً بزرگان خاندان صدر را در خارج از ایران پوشش داده‌است.

نگارنده طی پانزده سال گذشته تلاش کرده تا مراجعه به آثار فارسی و عربی ثبت شده در ادبیات، اعم از چاپ شده و خطی؛ همچنین با توسل به تاریخ شفاهی و مطالعات میدانی، پاسخ سؤال‌های فوق را استخراج کند. مجلدات اول، دوم و هجدهم کتاب *مشاهیر خاندان صدر*، همچنین کتاب‌های *سفرنامه خاندان صدر*، *روحانیون خاندان صدر* و دوره دو جلدی *شعر در خاندان صدر*، هر کدام بخش‌هایی از سؤالات فوق را پاسخ گفته‌است. آنچه در ادامه خواهد آمد، چکیده یافته‌های نگارنده درباره خاندان صدر تا کنون است.

۲) خاندان صدر کدام است؟

خاندان معروف «صدر» از اصیل‌ترین بیوت سادات موسوی و همچنین روحانیت شیعه است که حدود ۲۱۵ سال پیش در شهر اصفهان بنا نهاده شد. آیت‌الله العظمی سید صدرالدین موسوی عاملی (۱۱۹۳-۱۲۶۴ق) (کمالیان، الف: ۵۳۷-۵۹۶) مؤسس خاندان صدر است که حدود سال ۱۲۲۶ق از عراق به ایران هجرت کرد و پس از چند ماه توقف در مشهد و قم، سال ۱۲۲۷ق در شهر اصفهان رحل اقامت افکند.

(۱) نسخه اصلی مقاله نزد جناب آقای دکتر سید محمدعلی صدر عاملی، برادرزاده آقا سید سراج‌الدین است.

(۲) فرزند سید حسین صدر عاملی (متولی‌باشی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۰۵-۱۰۶).

(۳) فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۸۴-۸۵).

(۴) فرزند بانو سیده زهرا صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۱۱۸-۱۲۰).

(۵) نسخه اصلی هر دو جلد کتاب در کتابخانه آیت‌الله نجفی وقع در مسجد نو بازار اصفهان نگهداری می‌شود.

(۶) فرزند آقا نجفی فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۵۵-۱۵۷).

(۷) فرزند سید محمدحسین صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۱۷۹-۱۸۰).

۲-۱) مؤسس خاندان صدر که بود؟

سید صدرالدین عاملی، مؤسس و سرسلسله خاندان صدر، از اعظام فقهای اصولی و رجالی عالم تشیع در نیمه قرن سیزدهم هجری قمری و مهم‌ترین عالم این خاندان بود. در منطقه شیعه‌نشین جبل‌عامل واقع در جنوب لبنان به دنیا آمد. پس از هجرت پدرش، آیت‌الله سید صالح موسوی عاملی به عراق، همراه مادر و برادرانش به وی پیوست. دوران کودکی، نوجوانی، جوانی و تحصیلات حوزوی را در شهرهای کاظمین، کربلا و نجف گذراند. آیات عظام سید مهدی بحرالعلوم، سید محسن اعرجی کاظمی، میرزا محمد مهدی شهرستانی، خصوصاً سید علی طباطبایی حائری (صاحب ریاض) و شیخ جعفر کاشف‌الغطاء مهم‌ترین استادانش بودند. به نبوغ علمی شهرت داشت و بنابر اجازه اجتهادی که از استادش، صاحب ریاض، دریافت داشت، از سیزده‌سالگی مجتهد بود. قریب چهار دهه در اصفهان زیست و حوزه علمیه آن شهر را گرما بخشید. معاصرانش در اصفهان آیات عظام سید محمدباقر شفتی و میرزا ابراهیم کلباسی بودند و وی را البته را در فقه، رجال و ادبیات، بر آن دو ترجیح داده‌اند. مراجع بزرگی در دروس خارجش شاگردی کردند که آیات عظام میرزا محمد هاشم چهارسوقی، شریف‌العلماء مازندرانی، میرزا حسن شیرازی و سید اسدالله بیدآبادی از آن جمله‌اند. آخر عمر به نجف بازگشت، همانجا درگذشت و در حرم امام علی^(ع) رخ در نقاب خاک کشید. درباره جایگاه فقهی سید صدرالدین عاملی نوشته‌اند که وقتی به نجف بازگشت، صاحب جوهر و شیخ حسن کاشف‌الغطاء، در محضرش با منتهی درجه ادب و نزاکت می‌نشستند و رفتارشان با وی، رفتار شاگرد در برابر استاد بود صاحب جوهر در حقش گفته بود: «سید گویی با تمامی طبقات فقها زندگی کرده، با آن‌ها بحث نموده و به رموز و جزئیات مذاق و مسلک فقهی آن‌ها آگاهی یافته‌است. ما خودمان را فقیه می‌خوانیم؛ درحالی‌که فقیه متبحر، ایشان است.» (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۵۶۶).

۲-۲) فرزندان و دامادها

سید صدرالدین عاملی پنج فرزند پسر و شش فرزند دختر از خود به یادگار گذاشت (همان، ۵۶۹-۵۷۰):

- ۱- آیت‌الله سید محمدعلی صدرعاملی معروف به «آقا مجتهد» (۱۲۳۹-۱۲۷۴ ق) (همان، ۸۷۵-۸۹۲)
- ۲- آیت‌الله سید ابوالحسن صدرعاملی معروف به «مستجاب‌الدعواتی» (۱۲۴۳-۱۳۱۴ ق) (همان، ۸۹-۱۰۰)
- ۳- حجت‌الاسلام سید حسین صدرعاملی (۱۲۵۰-۱۳۳۱ ق) (کمالیان، ۱۳۹۶ ب: ۱۵۹-۱۶۰)
- ۴- آیت‌الله سید ابوجعفر خادم‌الشریعه (۱۲۵۲-۱۳۲۴ ق) (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۱۰۱/۱-۱۱۴)
- ۵- آیت‌الله العظمی سید اسماعیل صدر (۱۲۵۸-۱۳۳۸ ق) (همان، ۱۳۹-۲۳۴)
- ۶- بانو سیده فاطمه بیگم (اول) موسوی عاملی (کمالیان، ۱۳۹۶ ب: ۱۶۰)
- ۷- بانو سیده زهرا بیگم موسوی عاملی (همان، ۱۶۱)
- ۸- بانو سیده حبیبه بیگم موسوی عاملی (د ۱۳۰۸ ق) (همان، ۱۶۲-۱۶۳)
- ۹- بانو سیده زمزم بیگم موسوی عاملی (د ۱۲۸۲ ق) (همان، ۱۶۴)
- ۱۰- بانو سیده فاطمه بیگم (ثانی) موسوی عاملی (همان، ۱۶۴-۱۶۵)
- ۱۱- بانو سیده مریم بیگم موسوی عاملی (همان، ۱۶۵-۱۶۶)

مجتهدان زیر به ترتیب همسران شش بانوی بزرگوار اخیر شدند (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۵۶۹-۵۷۰): آیات معظم شیخ عبدالهادی قاضی (د ۱۲۷۳ق) (کمالیان، ۱۳۹۶ ب: ۱۶۰-۱۶۱)، ملا محمدصالح مازندرانی (د ۱۲۸۵ق) (همان، ۱۶۱-۱۶۲)، میرزا محمدهاشم چهارسوقی (۱۲۳۵-۱۳۱۸ق) (همان، ۱۶۳-۱۶۴)، شیخ محمدباقر نجفی مسجدشاهی (۱۲۳۵-۱۳۰۱ق) (همان، ۱۶۴)، میر محمدتقی خاتون‌آبادی (د ۱۳۰۸ق) (همان، ۱۶۵) و شیخ محسن معزی دزفولی (د ۱۲۴۵ق) (همان، ۱۶۶-۱۶۸). بدین ترتیب شاخه‌هایی تنومند از خاندان‌های نجفی مسجدشاهی، چهارسوقی، خاتون‌آبادی، جویباره‌ای، مدرس مطلق، قاضی، رجال، روضاتی، حسینی بهشتی، اژه‌ای، دستغیب شیرازی، فال‌اسیری، مزارعی شیرازی، وصال شیرازی، مُعزی دزفولی، امام اهوازی و آل‌یاسین، در پیوند با خاندان صدر پدید آمدند.

۳-۲) وجه تسمیه خاندان صدر

جایگاه ممتاز دینی، علمی و حوزوی سید صدرالدین عاملی موجب شد تا اغلب فرزندان، نوادگان، احفاد و اعقاب پسری‌اش با اقتباس از نام او، «صدر»، «صدرعاملی»، «صدرعاملی»، «صدرعاملی»، «صدر اصفهانی»، «صدر کاظمینی» یا «صدرزاده» نامیده شوند. شاخه‌هایی نیز البته بعدها به «عاملی»، «خادم‌الشریعه» و «مستجاب‌الدعواتی» شهرت یافتند. دو شهرت اخیر ویژه برخی فرزندان و اعقاب به ترتیب سید ابوجعفر خادم‌الشریعه و سید ابوالحسن صدر عاملی (مستجاب‌الدعواتی) بود که «خادمی» و «مستجابی» نیز خوانده شدند.

طبیعتاً خاندان‌ها، اشخاص و مکان‌های دیگری نیز بوده‌اند و هستند که به «صدر» شهرت داشته و دارند، اما با بیت معروف روحانی صدر ارتباطی نداشته‌اند. صدرالواعظین، صدرالمحققین، صدرالاسلام، صدرالاشراف، نایب‌الصدر و خاندان‌های وابسته به آنها نمونه‌هایی از این دست هستند. ارحام صدر، صدر حسینی، صدر هاشمی، سید شهاب‌الدین صدر و مدرسه صدر اصفهان مثال‌هایی دیگر هستند.

۳) سبب اهمیت خاندان صدر

اما چرا خاندان صدر در عالم تشیع، از ایران گرفته تا عراق و لبنان، چنین اهمیت یافت؟ در تشریح پاسخ این سؤال، کافی است توجه کنیم (تصویر ۱ و ۲):

از سال درگذشت میرزای شیرازی بزرگ تا پایان دوران قاجار (۱۳۱۲-۱۳۴۴ق)، پنج پسرعمو یا پسرعمه از فرزندان یا نوادگان خاندان صدر، در بالاترین سطوح زعامت دینی، اجتماعی و سیاسی عالم تشیع، نقش‌آفرینی کردند: آیات عظام سید اسماعیل صدر^۸ و سید حسن صدر کاظمینی (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۸۴-۸۵) در عراق، آیات‌الله شیخ محمدتقی نجفی مسجدشاهی معروف به «آقا نجفی» (۱۲۶۲-۱۳۳۲ق)^۹ و حاج‌آقا نورالله نجفی مسجدشاهی (۱۲۷۸-۱۳۴۶ق)^{۱۰} در اصفهان و سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی (۱۲۷۹-۱۳۲۶ق)^{۱۱} طی نهضت مشروطیت در تهران.

۸) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۱۳۹-۲۳۴).

۹) فرزند سیده زمزم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۵۱-۵۲).

۱۰) فرزند سیده زمزم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۲۲۱-۲۲۳).

۱۱) فرزند سید عیسی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۲۶۷-۳۴۸).

یک دوره پس از آن، در عهد پهلوی اول تا نیمه عهد پهلوی دوم (۱۳۴۴-۱۳۷۷ق)، باز پنج پسرعمو و پسرعمه دیگر از نوادگان و احفاد این خاندان، همین نقش را در بالاترین سطوح ایفا کردند: آیات عظام سید صدرالدین صدر (۱۲۹۹-۱۳۷۳ق)^{۱۲} در قم، شیخ محمدرضا نجفی مسجدشاهی (۱۲۸۷-۱۳۶۲ق)^{۱۳} در اصفهان، سید عبدالحسین شرف‌الدین (۱۲۹۰-۱۳۷۷ق)^{۱۴} در لبنان، و شیخ محمدرضا آل‌یاسین (۱۲۹۷-۱۳۷۰ق)^{۱۵} و آیت‌الله سید محمد (حسن) صدر (۱۳۰۰-۱۳۷۵ق)^{۱۶} در عراق.

از یک دوره پس از آن، طی نیمه دوم عهد محمدرضا پهلوی و دهه اول جمهوری اسلامی (۱۳۷۷-۱۴۰۹ق)، باز چهار پسرعمو از احفاد و اعقاب این خاندان، در بالاترین سطوح زعامت دینی، علمی، فکری، اجتماعی و سیاسی عالم تشیع، نقش آفرینی کردند: امام موسی صدر (م ۱۳۴۶ق)^{۱۷} در لبنان، آیات عظام سید محمدباقر صدر (۱۳۵۳-۱۴۰۰ق)^{۱۸} در عراق، حاج‌آقا حسین خادمی (۱۳۱۹-۱۴۰۵ق)^{۱۹} در اصفهان و آیت‌الله دکتر سید محمد حسینی بهشتی (۱۳۴۷-۱۴۰۱ق)^{۲۰} در تهران.

طی سه دهه اخیر (۱۴۰۹-۱۴۳۹ق) نیز باز شش تن از اعقاب این خاندان، همین نقش را در سطحی بالا ایفا کرده‌اند: آیت‌الله العظمی سید رضا صدر (۱۳۳۹-۱۴۱۵ق)^{۲۱} در قم؛ آیات معظم شیخ مجتبی بهشتی (۱۳۴۲-۱۴۳۹ق)^{۲۲} و سید مرتضی مستجاب‌الدعواتی (م ۱۳۴۲ق)^{۲۳} در اصفهان؛ آیات عظام سید محمد (محمدصادق) صدر (۱۳۶۲-۱۴۱۹ق)^{۲۴} و سید حسین (اسماعیل) صدر (م ۱۳۷۱ق)^{۲۵} در عراق؛ و دکتر سیده رباب صدر (م ۱۳۶۳ق)^{۲۶} در لبنان.

-
- (۱۲) فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۵۹۷-۷۷۸).
- (۱۳) فرزند شیخ محمدحسین نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۷۷-۱۷۸).
- (۱۴) فرزند سیده زهرا صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان: ۱۱۸-۱۲۰).
- (۱۵) فرزند سیده ام‌المشایخ صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان: ۱۷۳-۱۷۴).
- (۱۶) فرزند سید حسن صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان: ۱۴۷-۱۴۸).
- (۱۷) فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۲۱۲-۲۱۶).
- (۱۸) فرزند سید حیدر صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۵۸-۱۶۱).
- (۱۹) فرزند سید ابوجعفر خادم‌الشریعه فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۳۶۱-۴۳۲).
- (۲۰) فرزند سیده معصومه بیگم خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۴۳-۱۴۷).
- (۲۱) فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۴۳۳-۵۰۴).
- (۲۲) فرزند سیده فاطمه خادمی فرزند میر سید علی خادمی فرزند سید ابوجعفر خادم‌الشریعه فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۳۹-۱۴۰).
- (۲۳) فرزند سید اسدالله مستجاب‌الدعواتی فرزند سید محمدمهدی صدر عاملی فرزند سید ابوالحسن صدر عاملی (مستجاب‌الدعواتی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۹۱۳-۹۴۶).
- (۲۴) فرزند سید محمدصادق صدر فرزند سید محمدمهدی صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۴۹-۱۵۱).
- (۲۵) فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید حیدر صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۹۰-۹۱).
- (۲۶) فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۹۷-۹۹).

مرور نام‌های فوق این ایده را در ذهن می‌نشانند که طی یک‌ونیم قرن گذشته، هیچ خاندان و بی‌تی در میان خاندان‌ها و بیوت اصیل، بزرگ و مهم شیعه ظهور نکرد که چون خاندان صدر، در بالاترین سطوح زعامت دینی، اجتماعی و سیاسی عالم تشیع، از سواحل شرقی دریای مدیترانه تا مرزهای ایران و افغانستان، به‌طور پیوسته، تأثیرگذاری و گاه در شکل و قامتی بلامنازع، نقش‌آفرینی کرده‌باشد.

۴ ریشه‌های تاریخی خاندان صدر

ریشه‌های تاریخی و جغرافیایی خاندان صدر، با توجه به گذشته سید صدرالدین عاملی و اجداد پدری و مادری او، ابتدا به لبنان و سپس به عراق بازمی‌گردد.

۴-۱ اجداد پدری

درباره اجداد پدری سید صدرالدین عاملی باید گفت پدر وی، سید صالح موسوی عاملی، فرزند آیت‌الله سید محمد (کبیر) موسوی عاملی بود. سلسله نسب خاندان صدر، از سید محمد کبیر به قبل، با سلسله نسب خاندان معروف شرف‌الدین در لبنان، مشترک است. سید عبدالحسین شرف‌الدین بر اساس تحقیقات مفصل و با استناد به کتب انساب، تراجم و شجره‌نامه‌های قدیم و معتبر، نسب خاندان صدر را در کتاب گرانسنگ خود *بغیة الراغبین* ارائه کرد (شرف‌الدین، ۱۵-۱۹). پیش‌تر محدث نوری در کتاب *خاتمة مستدرک الوسائل* (نوری، ۴۲۱)، همچنین بعدها آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی در تقریظ‌مانند خود بر کتاب *کلام قدسی در تفسیر آیت‌الکرسی* (صدر عاملی، ۴)، علامه سید محمدعلی روضاتی در کتاب *زندگانی حضرت آیت‌الله چهارسوقی* (روضاتی، ۲۱۱)، علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتاب *الکرام البرره* (تهرانی، ۶۶۸-۶۶۹)، همچنین استادان جلال‌الدین همایی در کتاب *تاریخ اصفهان* (همایی، ۱۳۹۰: ۵۲۹-۵۳۰)، معلم حبیب‌آبادی در کتاب *مکارم الآثار* (معلم حبیب‌آبادی، ۷) و سید مصلح‌الدین مهدوی در کتاب *تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان* (مهدوی، ۲۱۸)، هر کدام بر اساس تحقیقات مستقل خود، سلسله نسب مزبور را عیناً ذکر کرده، مورد تأکید قرار دادند. بنابر این نسب‌نامه، نسب سید صدرالدین عاملی مطابق شرح زیر، با ۲۸ واسطه، از طریق جناب ابراهیم المرتضی الاصفغر به امام موسی کاظم^(ع) می‌رسد (تصویر ۳):

سید صدرالدین محمد (۲۹) فرزند سید صالح (۲۸) فرزند سید محمد کبیر (۲۷) فرزند سید ابراهیم شرف‌الدین (۲۶) فرزند سید زین‌العابدین (۲۵) فرزند سید نورالدین علی (۲۴) فرزند سید علی نورالدین (۲۳) فرزند سید حسین عزالدین (۲۲) فرزند سید محمد ابی‌الحسن (۲۱) فرزند سید حسین (۲۰) فرزند سید علی (۱۹) فرزند سید محمد (۱۸) فرزند سید تاج‌الدین (ابوالحسن عباس) (۱۷) فرزند سید محمد شمس‌الدین (۱۶) فرزند سید عبدالله جلال‌الدین (۱۵) فرزند سید احمد (۱۴) فرزند سید حمزه اصغر (۱۳) فرزند سید سعادت‌الله (۱۲) فرزند سید حمزه اکبر (۱۱) فرزند سید محمد ابی‌السعادات (۱۰) فرزند سید عبدالله ابومحمد (۹) فرزند سید محمد ابی‌الحرث (۸) فرزند سید علی ابی‌الحسن (ابن دیلمیه) (۷) فرزند سید عبدالله ابوطاهر (۶) فرزند سید محمد ابوالحسن (المحدث) (۵) فرزند سید طاهر ابی‌الطیب (۴) فرزند سید حسین قطعی (۳) فرزند موسی ابی‌سبحه (۲) فرزند ابراهیم المرتضی الاصفغر (۱) فرزند امام موسی کاظم^(ع) (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۶۴).

اجداد پدری خاندان صدر تا حدود قرن هفتم هجری قمری در عراق بودند و سپس به لبنان آمدند. سید صالح، پدر سید صدرالدین عاملی، در اواخر قرن دوازدهم مجدداً به عراق کوچید و خود سید صدرالدین عاملی، در قرن سیزدهم به ایران. در لبنان، اجداد پدری خاندان صدر ابتدا در منطقه کسروان واقع در شمال بیروت سکنی گزیدند؛ سپس به جبل عامل در جنوب لبنان کوچیدند. آنجا ابتدا در نبطیه بودند، حدود قرن هشتم به جُبَع کوچیدند و حدود قرن یازدهم به شَحوَر. دو تن از اجداد پدری خاندان صدر نیز در این میان، چند سالی را در مکه زیستند و همانجا رخ در نقاب خاک کشیدند: سید نورالدین علی و پسرش، سید زین‌العابدین. اجداد پدری خاندان صدر را محققان معتبر معاصر نوشته‌اند که همگی از علمای بزرگ زمان خود بودند. نگارنده تا کنون نام سیزده تن از این اجداد را در کتب قدیم یافته‌ام که در زمره علما معرفی شدند. چهار تن را نیز مشاهده کردم که از رهبران دینی بزرگ عصر خویش شمرده و امام (عنوان رهبر دینی شیعیان در جهان عرب) نامیده شده‌اند: سید تاج‌الدین ابوالحسن، سید حسین عزالدین، سید علی نورالدین و سید نورالدین علی.

۴-۲) اجداد مادری

درباره اجداد مادری سید صدرالدین عاملی نیز باید اضافه کرد (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۶۶-۶۷؛ تصویر ۴): مادر وی، دختر شیخ علی فرزند شیخ محی‌الدین فرزند شیخ علی سبط فرزند شیخ محمد فرزند شیخ حسن صاحب کتاب معروف *معالم* در علم اصول، فرزند شیخ زین‌الدین معروف به «شهید ثانی» بود (سید حسن صدر، ۲۳۶؛ موسوی خوانساری، ۱۲۶؛ نوری، ۴۲۱؛ معلم حبیب‌آبادی، ۹؛ خسروشاهی، ۱۱۲ / مصاحبه با آیت‌الله العظمی سید موسی شبیری). همچنین مادر بزرگ پدری وی، دختر شیخ حر عاملی صاحب کتاب *گراونسنگ وسایل الشیعه* بود (سید حسن صدر، ۲۳۳ و ۳۳۶؛ معلم حبیب‌آبادی، ۹).

۵) جغرافیای خاندان صدر در ایران

خاندان صدر اگرچه در اصفهان بنیان گذاشته شد، اما پیرو وصلت‌هایی که با خاندان‌های دیگر صورت داد، همچنین سفرهای تحصیلی و برخی اسباب دیگر، تدریجاً حضورش را در پهنه ایران و حتی خارج از آن گسترش داد. پس از اصفهان، شهرهای قم، تهران، همچنین شیراز در استان فارس، و دزفول و اهواز در استان خوزستان، مهم‌ترین نقاطی هستند که اعقاب خاندان صدر در آنجا رحل اقامت افکندند. بعدها شهرهای ابهر و اردبیل در خطه آذربایجان، رودسر در استان گیلان، کرج در استان البرز و نهایتاً کشورهای عراق، لبنان، اروپا، آمریکا و کانادا نیز به این فهرست پیوستند.

۵-۱) اصفهان، قم، تهران

پسران سید صدرالدین عاملی همه در اصفهان به دنیا آمدند و همانجا زیستند؛ بجز کوچک‌ترین آنها، سید اسماعیل صدر، که جهت ادامه تحصیل به عراق رفت و آنجا ماندگار شد (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۱۳۹-۱۳۴). او از شاگردان خاص میرزا حسن شیرازی بزرگ در نجف و سامرا بود که بعد از درگذشت استاد در سال ۱۳۱۲ق، به‌عنوان جانشین وی به مرجعیت عام شیعه رسید. آقا سید اسماعیل در سال ۱۳۱۴ق به کربلا رفت و به‌مدت دو دهه حوزه علمیه آن شهر را اداره کرد. وی در سال ۱۳۳۴ق به‌واسطه بیماری در کاظمین مستقر شد و سال ۱۳۳۸ق در همان شهر درگذشت و در حرم مطهر امام موسی کاظم^(ع) به خاک سپرده شد. چهار فرزند

ذکور او (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۲۰۰)، آیات‌الله سید محمد مهدی صدر (۱۲۹۶-۱۳۵۸ ق) (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۲۰۱-۲۰۲)، سید صدرالدین صدر، سید محمدجواد صدر (۱۳۰۱-۱۳۶۱ ق) (همان، ۱۶۶) و سید حیدر صدر (۱۳۰۹-۱۳۵۶ ق) (همان، ۹۳-۹۴)، همه از علمای بزرگ شیعه بودند و بجز سید صدرالدین صدر که در ایران و قم اقامت گزید؛ سه برادر دیگر در کاظمین زیستند، رهبری مذهبی آن شهر را عهده‌دار شدند و همانجا نیز بعد از وفات، در حرم مطهر امام موسی کاظم^(ع) کنار پدر به خاک سپرده شدند. سید صدرالدین صدر (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۵۹۷-۷۷۸) پس از اتمام تحصیلات حوزوی، از عراق به مشهد و سپس قم هجرت کرد. وی جانشین آیت‌الله العظمی شیخ عبدالکریم حائری یزدی مؤسس حوزه علمیه قم و از مراجع بزرگ شیعه شد. او بود که در دوران پهلوی اول، حوزه علمیه قم را با درایتش از خطر سقوط نجات داد و با آوردن آیت‌الله العظمی سید حسین بروجردی به قم، امانت را به دست وی سپرد. سید موسی صدر یکی از فرزندان سید صدرالدین صدر است که پس از اتمام تحصیلات حوزوی و دانشگاهی در قم، نجف و دانشگاه تهران، در سال ۱۳۳۸ خ به لبنان هجرت کرد و رهبری شیعیان آن کشور را عهده‌دار و در سال ۱۳۵۷ خ طی سفری رسمی به لیبی توسط رژیم معمر قذافی ربوده شد (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۲۱۲-۲۱۶). بانو سیده رباب صدر (م ۱۳۶۳ ق)، کوچک‌ترین فرزند سید صدرالدین صدر، نیز در سال ۱۳۴۰ خ در لبنان به برادر پیوست و امروز همراه خانواده‌اش آنجا زیست می‌کند (همان، ۹۷-۹۹). برخی فرزندان سید صدرالدین صدر، قبل یا پس از درگذشت پدر، تدریجاً به تهران کوچیدند و امروز همراه خانواده‌های خود در آنجا سکونت دارند (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۷۳۰-۷۳۱).

۵-۲) خاندان صدر در استان فارس

خاندان صدر در استان فارس و خصوصاً شهر شیراز شاخه مهمی دارد (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۱۶۰؛ کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۲۱-۲۲۴)؛ شاخه‌ای که بیوت مهم دستغیب، فال‌اسیری، مزارعی و وصال شیرازی را با آن پیوند زده است (تصویر ۵): یکی از فرزندان سیده فاطمه بیگم (اول) موسوی عاملی و شیخ عبدالهادی قاضی اصفهانی، دختری بود به نام بانو بدرالدجی قاضی. وی همسر آیت‌الله العظمی سید هدایت‌الله دستغیب شیرازی شد که بزرگ خاندان دستغیب شیراز بود. بدرالدجی قاضی، مادر آقایان سید محمدعلی دستغیب و سید علیرضا دستغیب شد. آیت‌الله سید محمدعلی دستغیب (د ۱۳۳۷ ق)، که از روحانیون مهم و امام جماعت مسجد نصیرالملک شیراز بود، اعقاب متعددی یافت (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۱۷۶). سید محمدحسن دستغیب (۱۳۱۱ ق-۴) که او نیز ابتدا روحانی، امام جماعت مسجد نصیرالملک و بعدها صاحب محضر اسناد رسمی و نماینده چهارم در مجلس مؤسسان شد (همان، ۱۶۹)؛ همچنین بانوان سیده بدرالدجی دستغیب و سیده مهدالشریعه دستغیب، سه تن از فرزندان وی بودند. سیده بدرالدجی دستغیب ابتدا همسر آیت‌الله سید محمد فال‌اسیری فرزند آیت‌الله العظمی سید علی‌اکبر فال‌اسیری معروف شد. سید محمد فال‌اسیری اما به سال ۱۳۳۱ ق درگذشت. سیده بدرالدجی دستغیب پس از وی به ازدواج آیت‌الله سید جعفر مزارعی شیرازی درآمد. سیده مهدالشریعه دستغیب نیز به همسری شاعر معروف، روحانی وصال، فرزند میرزا عبدالوهاب یزدانی فرزند وصال شیرازی معروف درآمد. از دیگر مشاهیر خاندان صدر در استان فارس می‌توان افراد زیر را برشمرد: ۱- حجت‌الاسلام سید عمادالدین فالی (۱۳۲۷-۱۴۰۰ ق)^{۲۷}، از روحانیون خوش‌نام شیراز و امام جماعت مساجد سردرک و آقاباباخان؛

۲۷) فرزند سیده بدرالدجی دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۱۲۹).

۲- حجت‌الاسلام والمسلمین سید معین‌الدین فالی واعظ (۱۴۰۶-۱۳۲۸)^{۲۸}، شاگرد فعال و مقرر درس‌های آیت‌الله العظمی میرزا محمدعلی شاه‌آبادی و از واعظ درجه یک شیراز؛ ۳- سید بهاء‌الدین فالی (درگذشته بعد از سال ۱۳۷۱خ)^{۲۹}، از برجستگان اهل عرفان و تصوف شیراز؛ ۴- سید علی مزارعی شیرازی (۱۳۴۱-۱۴۲۶ق)^{۳۰}، از ادباء، شعرا و خصوصاً غزل‌سرایان طراز اول شیراز؛ ۵- دکتر عدنان مزارعی شیرازی (د ۱۳۴۴ق)^{۳۱}، اقتصاددان بین‌المللی؛ و ۶- دکتر عبدالوهاب نورانی وصال (۱۳۴۱-۱۴۱۵ق)^{۳۲}، استاد تمام دانشگاه شیراز، شاعری چیره‌دست و نویسنده‌ای محقق.

۵-۳) خاندان صدر در استان خوزستان

خاندان صدر در استان خوزستان و خصوصاً شهرهای دزفول و اهواز نیز شاخه مهمی دارد؛ شاخه‌ای که در نتیجه وصلت سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی با شیخ محسن معزی دزفولی، خاندان مهم فرد اخیر و همچنین خاندان امام اهوازی را با خاندان علمی صدر پیوند زد (تصویر ۶). چند تن از مشاهیر خاندان صدر در خوزستان به‌قرار زیر هستند: ۱- آیت‌الله شیخ محمدحسن معزی دزفولی (۱۲۴۶-۱۳۲۹ق)^{۳۳}، از مراجع تقلید و مدرسین برجسته حوزه علمیه شهر دزفول؛ ۲- آیت‌الله شیخ محمدباقر معزی دزفولی (۱۲۷۵-۱۳۵۶ق)^{۳۴}، از مراجع تقلید و مدرسین برجسته حوزه علمیه شهر دزفول؛ ۳- استاد محمدعلی بهجت دزفولی معروف به «بهرروز خاوری» (۱۲۹۵ق-؟)^{۳۵}، مدیر مسؤول مجلات *دعوة الحق* و *مجموعه معارف* و نماینده خوزستان در مجلس شورای ملی؛ ۴- حجت‌الاسلام والمسلمین شیخ محمدکاظم معزی دزفولی (۱۳۳۴-۱۳۸۹ق)^{۳۶}، قرآن‌پژوه و استاد دانشگاه تهران؛ ۵- حجت‌الاسلام والمسلمین سید هبه‌الله امام اهوازی (۱۳۰۹-۱۳۹۱ق)^{۳۷}،

۲۸) فرزند سیده بدرالدجی دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه‌بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۰۸-۲۰۹).

۲۹) فرزند سیده بدرالدجی دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه‌بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۲۳).

۳۰) فرزند سیده بدرالدجی دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه‌بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۲۶).

۳۱) فرزند سیده بدرالدجی دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه‌بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۲۳).

۳۲) فرزند سیده مهدالشریعه دستغیب فرزند سید محمدعلی دستغیب فرزند بدرالدجی قاضی فرزند سیده فاطمه‌بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۲۱-۱۲۲).

۳۳) فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۷۰).

۳۴) فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۶۳).

۳۵) فرزند منوربیگم معزی دزفولی فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۱۸۲-۱۸۳).

۳۶) فرزند مریم‌بیگم معزی دزفولی فرزند شیخ محمدباقر معزی دزفولی فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۰۰).

۳۷) فرزند زهرا بیگم معزی دزفولی فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۲۲۵).

امام جماعت مسجد جامع اهواز و واعظ محبوب؛ ۶- آیت‌الله سید محمدکاظم امام اهوازی (۱۳۱۸-۱۳۹۹ق)^{۳۸}، فقیهی اصولی، استاد دانشگاه تهران، محقق و نویسنده برجسته؛ و ۷- استاد سید محمدعلی امام اهوازی (۱۳۳۶-۱۴۱۹ق)^{۳۹}، نسخه‌شناس، محقق، مدرس و نویسنده برجسته.

۶) شاخه دوم خاندان صدر

شاخه دومی نیز از خاندان صدر در ایران و خارج از آن وجود دارد که نه فرزندان، بلکه برادرزادگان سید صدرالدین عاملی را شامل می‌شود (کمالیان، ۱۳۹۶: ۱۴۵-۱۴۷ و ۱۷۱-۱۷۴؛ تصویر ۴). آیت‌الله سید محمدعلی موسوی عاملی (۱۱۹۵-۱۲۴۱ق) برادر ابوبینی سید صدرالدین عاملی بود (کمالیان، ۱۳۹۶: ۱۹۵-۱۹۶) یعنی هم در پدر با برادر بزرگترش مشترک بود، هم در مادر. آقا سید محمدعلی عالم برجسته شهر بغداد بود. حدود سال ۱۲۳۵ق به دعوت و تشویق برادر، همراه خانواده به اصفهان هجرت کرد. مدت کوتاهی نگذشت که در اصفهان بیمار شد و به‌طور نابه‌هنگام درگذشت. وی سه فرزند ذکور به نام‌های سید عیسی صدر، سید موسی صدر و سید هادی صدر به‌یادگار گذاشت (کمالیان، ۱۳۹۶: ۱۴۷ و ۱۷۱-۱۷۲). این سه برادر در کف حمایت عمو-سید صدرالدین عاملی- بزرگ شدند و مانند فرزندان عمو به‌نام «صدر» شهرت یافتند.

۶-۱) اعقاب سید عیسی صدر

علامه سید عیسی صدر (۱۲۳۴-۱۲۸۰ق)^{۴۰} عالمی ربانی و عارفی ادیب بود که در اصفهان و خصوصاً تهران زندگی کرد و نهایتاً در همدان درگذشت. او پدر سید ابراهیم طبیب و سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی بود (کمالیان، ۱۳۹۶: ۸۱۰). سید ابراهیم طبیب (۱۲۶۷-۱۳۱۳ق) از اطباء مشهور قم و تهران بود که اواخر عمر به شهر ابهر کوچید (همان، ۷۱/۱-۷۶) و امروز اعقابش شاخه‌های خاندان صدر را در آذربایجان، گیلان و کرج شکل داده‌اند (کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۰۱-۲). وی دو پسر داشت (تصویر ۷): سید عباس و سید اسماعیل. پسر دوم طلبه‌ای در نجف بود که سال ۱۳۲۱ق در اثر بیماری وبا، به‌حال تجرد درگذشت. پسر اول اما خانواده‌ای بزرگ در شهر ابهر تأسیس کرد که با توجه به ریشه‌های اجدادی‌اش، به «اصفهانی» شهرت یافت. سید عباس اصفهانی سال ۱۳۵۰ق در ابهر درگذشت و چهار فرزند به‌یادگار گذاشت: سید عبدالله، سید ابوالفضل، سید تقی و سیده زهرا بیگم. سید ابوالفضل اصفهانی بعدها به‌شهر اورمیه کوچید و شاخه ارومیه خاندان صدر را پدید آورد. وی سال ۱۳۶۳خ درگذشت. برخی فرزندان و اعقابش بعدها در اردبیل و کرج سکنی گزیدند. سید تقی در اوان جوانی برای جستجوی کار از ابهر به تهران رفت. زمان رضا شاه که تونل کندوان ساخته می‌شد، در زمره کارگرانی قرار گرفت که نیمه شمالی تونل را حفر کردند. از همانجا، روستا به‌روستا دامنه شمالی کوه‌های البرز را در نوردید تا نهایتاً در روستای رحیم‌آباد از توابع رودسر برای همیشه سکونت گزید. چون ریشه‌اش در شهر ابهر بود، نام خانوادگی «ابهری‌نژاد» را برگزید.

سید جمال‌الدین واعظ از خطبای تراز اول ایران و از رهبران جنبش مشروطیت بود که در اصفهان و تهران

۳۸) فرزند زهرا بیگم معزی دزفولی فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: ۱۹۹-۲۰۰).

۳۹) فرزند سید هبة‌الله امام اهوازی فرزند زهرا بیگم معزی دزفولی فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان: ۱۸۱-۱۸۲).

۴۰) فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: ۸۰۷-۸۱۴).

زیست و در بروجد به شهادت رسید (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۲۶۷-۳۴۸). او پدر سید محمدعلی جمالزاده (۱۳۰۹-۱۴۱۸ق)، از بنیان‌گذاران ادبیات داستانی معاصر و از مفاخر ادبی ایران بود که در ابتدای جوانی، به لبنان و سپس اروپا هجرت کرد و پس از دهه‌ها زندگی در ژنو، همانجا درگذشت (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۱۸۳-۱۸). جمالزاده فرزندی نداشت، اما برادرش سید جلال جمالزاده (د ۱۳۴۵ق) (کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۱۱) دختری به نام بانو سیده منیره جمالزاده (د ۱۴۳۸ق) داشت که پس از فوت پدر، نزد عمویش در ژنو زیست، هنرمندی توانا و بازیگر برجسته تئاتر شد و اخیراً همانجا درگذشت (همان، ۲۱۱ و ۵۶۳-۵۶۴). پسر این بانو نیز، بنیامین فایتلسون، کارگردان، در عالم سینما فعال و در ژنو ساکن است (همان، ۵۶۳-۵۶۴). دکتر داریوش همایون (۱۳۴۷-۱۴۳۲ق)، مؤسس روزنامه آیندگان و وزیر اطلاعات و جهانگردی کابینه جمشید آموزگار، یکی دیگر از اعقاب سید عیسی صدر است. مادر او بانو ثریا جمالی، فرزند بانو سیده انیسه صدر فرزند سید عیسی صدر بود (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۹۵-۹۶).

۶-۲) اعقاب سید هادی صدر

آیت‌الله سید هادی صدر (۱۲۳۵-۱۳۱۶ق) از شاگردان عمویش سید صدرالدین عاملی بود که بعدها به عراق بازگشت و زعامت دینی شهر کاظمین را عهده‌دار شد. فرزند بزرگ او، آیت‌الله العظمی سید حسن صدر کاظمینی، شاگرد میرزای شیرازی، محقق و نویسنده‌ای برجسته بود که در کاظمین زیست و پس از سید اسماعیل صدر به مرجعیت رسید (همان، ۸۴-۸۵). آیت‌الله سید محمد صدر، فرزند بزرگ سید حسن، از رهبران مبارزه مردم عراق با استعمار انگلیس بود و بعدها به ریاست مجلس اعیان و سپس نخست‌وزیری عراق رسید (همان، ۱۴۷-۱۴۸). سه تن از دختران سید هادی صدر، به نام‌های سیده فاطمه، سیده زهرا و ام‌المشایخ صدر، به ترتیب به همسری آیات‌الله سید اسماعیل صدر، سید یوسف شرف‌الدین و شیخ عبدالحسین آل‌یاسین درآمدند (کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۱۵). بعدها هر چهار پسر و تنها دختر سید اسماعیل صدر نیز، دامادها و عروس شیخ عبدالحسین آل‌یاسین شدند (همان: ۱۵۶-۱۵۷).

آیت‌الله العظمی سید عبدالحسین شرف‌الدین تنها حاصل وصلت بانو سیده زهرا صدر و سید یوسف شرف‌الدین بود. وی پس از اتمام تحصیلات حوزوی در عراق؛ به لبنان بازگشت، در شهر صور استقرار یافت، رهبری دینی شیعیان را عهده‌دار شد و سرانجام همانجا درگذشت. شرف‌الدین فقیه‌ی اصولی، متکلمی برجسته، مصلحی بزرگ، و محقق و نویسنده‌ای پرکار بود (کمالیان، مشاهیر...: ۱۱۸/۱۸-۱۲۰).

آیات عظام شیخ محمدرضا آل‌یاسین و شیخ مرتضی آل‌یاسین (۱۳۱۱-۱۳۹۸ق) از فرزندان بانو ام‌المشایخ و شیخ عبدالحسین آل‌یاسین، هر دو از فقهای بزرگ و از مراجع مهم نجف بودند. شیخ محمدرضا آل‌یاسین، برادر بزرگتر و افقه، شاگرد و داماد سید اسماعیل صدر بود که بعد از درگذشت آیت‌الله العظمی سید ابوالحسن اصفهانی، مرجعیتش در عراق حالت شبه اطلاق یافت (کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۱۷۳-۱۷۴ و ۲۰۵). آیت‌الله شیخ محمدحسن آل‌یاسین (۱۳۵۰-۱۴۲۷ق)، فقیه بزرگ و معاصر کاظمین، فرزند وی بود (همان، ۱۶۷-۱۶۸). پروفیسور جعفر آل‌یاسین (۱۳۴۷-۱۴۳۰ق) فرزند شیخ مرتضی نیز از برجستگان علمی این خاندان،

۴۱) فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶ پ: ۲۲۳-۲۲۴).

از فلاسفه معاصر عراق و از اساتید دانشگاه بغداد بود (کمالیان، ۱۳۹۶: ۷۱-۷۲ و مدخل «جعفر آل یاسین»). آیت‌الله شیخ راضی آل یاسین (۱۳۱۴-۱۳۷۲ق) برادر کوچکتر شیخ محمدرضا و شیخ مرتضی، نیز از علمای فاضل نجف و کاظمین بود (همان، ۹۷).

۷) دیگر نام‌آوران خاندان صدر

از رهبران تراز اول دینی، اجتماعی و سیاسی خاندان صدر که بگذریم، دهها نام‌آور دیگر در میان این خاندان بودند که طی صدوپنجاه سال گذشته، در عرصه‌های علم، ادب، فرهنگ، اجتماع و سیاست، افتخار آفریدند و نامی نیک از خود بر جای گذاشتند.

۷-۱) نام‌آوران حوزوی

در میان دیگر مشاهیر خاندان صدر می‌توان دهها مجتهد حوزوی را برشمرد که طی صدوپنجاه سال گذشته، در حوزه‌های علمیه ایران و عراق، در عرصه‌های فقه، اصول، رجال، فلسفه، کلام و عرفان، گرمابخشی کردند و آثار ذی‌قیمت و ماندگار فراوانی به‌یادگار گذاشتند. آیات‌الله آقا مجتهد (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۸۷۵-۸۹۲)، سید ابوالحسن صدر عاملی (همان، ۸۹-۱۰۰)، سید ابوجعفر خادم‌الشریعه (همان، ۱۰۱-۱۱۴)، سید هادی صدر، سید عیسی صدر (همان، ۸۰۷-۸۱۴)، سید بهاء‌الدین صدر عاملی (۱۲۷۰-۱۳۲۱ق)^{۴۲}، سید محمدجواد صدر عاملی (۱۲۷۳-۱۳۴۷ق)^{۴۳}، میرزا محمد مهدی جویباره‌ای (۱۲۶۱-۱۳۲۵ق)^{۴۴}، شیخ محمدحسن معزی دزفولی^{۴۵}، شیخ محمدحسین نجفی مسجدشاهی (۱۲۶۶-۱۳۰۸ق)^{۴۶}، شیخ محمدعلی نجفی مسجدشاهی (۱۲۷۱-۱۳۱۸ق)^{۴۷}، سید صدرالدین صدر عاملی (۱۲۹۵-۱۳۶۰ق)^{۴۸}، سید محمد مهدی صدر (کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۰۱-۲۰۲)، سید محمدجواد صدر (همان، ۱۶۶)، سید حیدر صدر (همان، ۹۳-۹۴)، سید علی صدر (۱۳۰۳-۱۳۸۰ق)^{۴۹}، شیخ مرتضی آل یاسین^{۵۰}، شیخ محمدباقر معزی دزفولی^{۵۱}، سید ابوالحسن صدر (۱۳۲۰-۱۳۹۸ق)^{۵۲}، سید محمدصادق صدر (۱۳۲۴-۱۴۰۴ق)^{۵۳}، سید اسماعیل (حیدر) صدر (۱۳۴۰-۱۳۸۸ق)^{۵۴}، شیخ مهدی نجفی

۴۲) فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، مشاهیر...: ۲۳۵/۱-۲۴۲).

۴۳) فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۸۳۱/۱-۸۴۶).

۴۴) فرزند سیده زهرا بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۰۱/۱۸-۲۰۱).

۴۵) فرزند سیده مریم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۷۰/۱۸).

۴۶) فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۸۴۷/۱-۸۷۴).

۴۷) فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۹۷/۱۸-۱۹۸).

۴۸) فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۷۷۹/۱-۷۸۸).

۴۹) فرزند سید حسن صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۱۲۵/۱۸).

۵۰) فرزند سیده ام‌المشایخ صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۲۰۵/۱۸).

۵۱) فرزند شیخ محمدحسن معزی دزفولی فرزند سیده مریم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۶۳/۱۸).

۵۲) فرزند سید محمد مهدی صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۷۷/۱-۸۸).

۵۳) فرزند سید محمد مهدی صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۷۸/۱۸-۱۷۹).

۵۴) فرزند سید حیدر صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۶۳/۱۸-۶۴).

مسجدشاهی (۱۲۹۸-۱۳۹۳ق)^{۵۵}، سید علاءالدین مدرس مطلق (۱۳۴۴-۱۴۱۳ق)^{۵۶}، شیخ مجدالعلماء نجفی مسجدشاهی (۱۳۲۶-۱۴۰۳ق)^{۵۷}، شیخ محمدحسن آل یاسین^{۵۸}، شیخ محمد کلباسی (۱۳۴۴-۱۴۲۴ق)^{۵۹}، سید محمدعلی روضاتی (۱۳۴۸-۱۴۳۳ق)^{۶۰}، سید حسین (محمدهادی) صدر (م ۱۳۶۴ق)^{۶۱} و شیخ هادی نجفی (م ۱۳۸۲ق)^{۶۲}، نمونه‌هایی از این مشاهیر هستند.

۲-۷) روشنفکران دینی

اگر چند خصوصیت برجسته مشترک برای اعقاب خاندان صدر برشماریم؛ یکی از آنها، استقلال رأی، آزاداندیشی و آزادمنشی است. بر همین اساس، روشنفکران دینی متعددی طی یک‌ونیم قرن گذشته از این خاندان برخاستند و برداشت‌های جدیدی در حوزه فکر و اندیشه مطرح ساختند. آقا مجتهد (کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۸۷۵-۸۹۲)، حاج آقا نورالله نجفی مسجدشاهی (کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۲۱-۲۲۳)، سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی (کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۲۶۷-۳۴۸)، سید صدرالدین صدر (همان، ۵۹۷-۷۷۸)، محمدباقر الفت (کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۵۵-۱۵۷)، سید موسی صدر (کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۱۲-۲۱۶)، سید محمد حسینی بهشتی (همان، ۱۴۳-۱۴۷) و سید حسین (اسماعیل) صدر (همان، ۹۰-۹۱)، از برجسته‌ترین عالمان حوزوی روشنفکر دینی این خاندان هستند. آقا مجتهد اگرچه فقیهی قَدَر بود، اما در شریعت متوقف نشد و راه عرفان پیش گرفت. انتخابی که به تعبیر سید جلال‌الدین همایی، به حذف توسط متعصبین انجامید. حاج آقا نورالله و سید جمال‌الدین، از اولین روحانیون ایران بودند که مفهوم قانون، پارلمان و مشروطیت را به ترتیب، در اصفهان و تهران مطرح کردند. سید صدرالدین صدر از اولین مراجعی بود که حتی قبل از استقرار سید حسین بروجردی در قم، بر ضرورت تقریب مذاهب اسلامی پای فشرده و کتاب دوازده‌جلدی لواء الحمد را در این راستا تألیف کرد. محمدباقر الفت از اولین روحانیونی بود که که لباس رسمی روحانیت را از تن درآورد و نگاهی انتقادی به برخی آموزه‌ها و ارزش‌های روحانیت شیعه در پیش گرفت. امام موسی صدر و شهید بهشتی از اولین مجتهدان معاصر بودند

۵۵) فرزند شیخ محمدعلی نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۱۹-۲۲۰).

۵۶) فرزند سیده مریم بیگم صدر عاملی فرزند سید بهاء‌الدین صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۲۳-۱۲۴).

۵۷) فرزند شیخ محمدرضا نجفی مسجدشاهی فرزند شیخ محمدحسین نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۴۱-۱۴۲).

۵۸) فرزند شیخ محمدرضا آل یاسین سیده ام‌المشایخ صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۱۶۷-۱۶۸).

۵۹) فرزند سیده عزت بیگم خادمی فرزند میر سید علی خادمی فرزند سید ابوجعفر خادم‌الشریعه فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۵۱-۱۵۲).

۶۰) فرزند سیده بهجت‌الشریعه روضاتی فرزند سیده ربابه چهارسوقی فرزند سید جمال‌الدین چهارسوقی فرزند سیده حبیبه بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۸۷-۱۸۹).

۶۱) فرزند سید محمدهادی صدر فرزند سید علی صدر فرزند سید حسن صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۹۱-۹۲).

۶۲) فرزند شیخ مهدی غیاث‌الدین نجفی مسجدشاهی فرزند شیخ مجدالعلماء نجفی مسجدشاهی فرزند شیخ محمدرضا نجفی مسجدشاهی فرزند شیخ محمدحسین نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۱۹-۲۲۰).

که مسأله طهارت اهل کتاب و گفتگوی اسلام و مسیحیت را طرح کردند. آن دو همچنین از اولین مجتهدان معاصر بودند که دانشگاه رفتند و نقش اقتضانات زمان و مکان را در اجتهاد جواهری مورد توجه قرار دادند. سید حسین (اسماعیل) صدر نیز از معدود مجتهدان روزگار ماست که تفسیری نو از مفهوم ارتداد ارائه کرده‌اند و بر ضرورت تعامل انسان‌دوستانه با تمامی فرقه‌ها از جمله بهایی‌ها تأکید فراوان دارند.

۳-۷) نام‌آوران غیر حوزوی

از کسوت روحانیت اگر خارج شویم، همچنان دهها تن از نام‌آوران خاندان صدر بوده و هستند که طی صدوپنجاه سال گذشته، در عرصه علم، ادب، فرهنگ، طب، صنعت، اجتماع و سیاست، آثاری ماندگار بر جای گذاشته یا خدماتی شایان به جامعه و مردم عرضه داشته‌اند. فرهیختگانی چون حاج‌آقا مجلس (۱۲۸۶-۱۳۵۷ق)^{۶۳}، محمدباقر الفت، سید محمدعلی جمالزاده^{۶۴}، میرزا محمدعلی بهجت‌العلماء (کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۸۲-۱۸۳)، دکتر سید حسن ابطحی (م ۱۳۴۵ق)^{۶۵}، دکتر سید محمدعلی صدر عاملی (م ۱۳۵۲ق)^{۶۶}، دکتر محمدباقر رجال (م ۱۳۵۹ق)^{۶۷}، دکتر محمدعلی رجال (م ۱۳۶۱ق)^{۶۸}، دکتر سید صادق طباطبایی (۱۳۶۲-۱۴۳۶ق)^{۶۹}، پروفیسور جعفر آل یاسین^{۷۰}، پروفیسور محمدحسین آل یاسین (م ۱۳۶۷ق)^{۷۱}، پروفیسور سید موسی شرف‌الدین (م ۱۳۶۵ق)^{۷۲}، پروفیسور سید کاظم صدر (م ۱۳۶۶ق)^{۷۳}، دکتر سید مهدی مدرس‌زاده (م ۱۳۶۰ق)^{۷۴}، دکتر سید محمد (رضا) صدر (م ۱۳۷۰ق)^{۷۵}، دکتر محمدعلی اژه‌ای (م ۱۳۶۳ق)^{۷۶}، دکتر سید

- ۶۳) فرزند سید ابوجعفر خادم‌الشریعه فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۸۱۵-۸۳۰).
- ۶۴) فرزند سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی فرزند سید عیسی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۸۳-۱۸۵).
- ۶۵) فرزند سیده خانم شریعت خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۲۷).
- ۶۶) فرزند سید جلال‌الدین صدر عاملی فرزند سید حسین صدر عاملی (متولی‌باشی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۸۹۳-۹۱۲).
- ۶۷) فرزند میرزا حسین رجالی فرزند میرزا محمدباقر رجالی فرزند شمس‌الضحی قاضی فرزند سیده فاطمه بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۵۷-۱۵۸).
- ۶۸) فرزند میرزا حسین رجالی فرزند میرزا محمدباقر رجالی فرزند شمس‌الضحی قاضی فرزند سیده فاطمه بیگم (اول) موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۸۷).
- ۶۹) فرزند سیده صدیقه صدر فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۰۷-۱۰۹).
- ۷۰) فرزند شیخ مرتضی آل یاسین فرزند سیده ام‌المشایخ صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۷۱-۷۲).
- ۷۱) فرزند شیخ محمدحسن آل یاسین فرزند شیخ محمدرضا آل یاسین فرزند سیده ام‌المشایخ صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۷الف: ۱۹۷).
- ۷۲) فرزند سید جعفر شرف‌الدین فرزند سید عبدالحسین شرف‌الدین فرزند سیده زهرا صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۱۰-۲۱۲).
- ۷۳) فرزند سید رضا صدر فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۳۵-۱۳۶).
- ۷۴) فرزند سیده اشرف‌آغا مدرس مطلق فرزند سیده مریم‌بیگم صدرعاملی فرزند سید بهاء‌الدین صدرعاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۱۸-۲۱۹).
- ۷۵) فرزند سید رضا صدر فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۴۸-۱۴۹).
- ۷۶) فرزند سیده بدرالشریعه خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدرعاملی فرزند سید محمدجواد صدرعاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۸۰-۱۸۱).

علی صدر عاملی (م ۱۳۷۱ق)^{۷۷}، دکتر احمد فیروزان^{۷۸}، دکتر منصور شیخ‌بهایی (م ۱۳۷۷ق)^{۷۹}، مهندس مهدی فیروزان (م ۱۳۷۷ق)^{۸۰}، سید رسول صدر عاملی (م ۱۳۷۴ق)^{۸۱}، پروفیسور سید مجتبی مستجاب‌الدعواتی (م ۱۳۷۴ق)^{۸۲}، دکتر سید محمدرضا حسینی بهشتی (م ۱۳۷۷ق)^{۸۳}، دکتر سید علیرضا حسینی بهشتی (۱۳۸۱ق)^{۸۴}، استاد سید محمدعلی مدرس مطلق (م ۱۳۸۲ق)^{۸۵} و دکتر شهاب‌الدین شیخ‌بهایی (م ۱۳۹۷ق)^{۸۶}، تنها نمونه‌هایی از فرهیختگان غیرحوزوی و عمدتاً دانشگاهی این خاندان هستند.

۴-۷) شاعران خاندان صدر

ذوق ادبی و طبع شعر از دیگر خصوصیات خاندان صدر است؛ خصوصیتی ذاتی و فراگیر، شاید متأثر از عواطف انسانی، لطافت روحی و قدرت تخیل عموم خاندان، که به‌شکل ژنتیکی، نسل به نسل منتقل شده‌است. سید صدرالدین عاملی یکی از قوی‌ترین شاعران عصر خویش در زبان عربی بود. بیش از شصت تن از اعقاب وی طبع قوی شعر داشتند و آثاری ارزشمند از خود به‌یادگار نهادند. نیمی از آنها در زبان فارسی شعر سروده‌اند (تصویر ۸) و نیمی دیگر در زبان عربی (تصویر ۹). از قوی‌ترین شاعران فارسی‌زبان خاندان صدر می‌توان آقا مجتهد (کمالیان، الف: ۱۳۹۶-۸۷۵-۸۹۲)، سید عیسی صدر (همان، ۸۰۷-۸۱۴)، محمدحسن معزی دزفولی (کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۷۰)، محمدباقر معزی دزفولی (همان، ۱۶۳)، مریم جویباره‌ای (همان، ۲۰۷)، سید بهاء‌الدین صدر عاملی (کمالیان، الف: ۱۳۹۶-۲۳۵-۲۴۲)، محمدباقر الفت (کمالیان، پ: ۱۳۹۶-۱۵۵-۱۵۷)، مهدی نجفی مسجدشاهی (همان، ۲۱۹-۲۲۰)، سید حسن ملاباشی اصفهانی (۱۳۲۸-۱۳۹۸ق)^{۸۷}، محمد کلباسی (همان، ۱۵۱-۱۵۲)، محمد مهریار (۱۳۳۳-۱۴۳۲ق)^{۸۸}، سید علی میرعمادی (م ۱۳۶۱ق)^{۸۹}، علی مزارعی شیرازی (همان، ۱۲۶)، عبدالوهاب نورانی

۷۷) فرزند سید مهدی صدر عاملی فرزند سید صدرالدین (آقا میرزا) صدر عاملی فرزند سید محمدمهدی صدر عاملی فرزند سید ابوالحسن صدر عاملی (مستجاب‌الدعواتی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۹۱-۱۹۲).

۷۸) فرزند سیده زهرا صدر فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی.

۷۹) فرزند سیده عفت روضاتی فرزند سیده مرضیه خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۵۱).

۸۰) فرزند سیده زهرا صدر فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی.

۸۱) فرزند سید فخرالدین صدر عاملی فرزند سید حسن صدر عاملی فرزند سیده همایبگم صدر عاملی فرزند سید ابوالحسن صدر عاملی (مستجاب‌الدعواتی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۹۹-۱۰۰).

۸۲) فرزند سید محمدعلی مستجاب‌الدعواتی فرزند سید اسدالله مستجاب‌الدعواتی فرزند سید محمدمهدی صدر عاملی فرزند سید ابوالحسن صدر عاملی (مستجاب‌الدعواتی) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۴۰-۱۴۱).

۸۳) فرزند سید محمد حسینی بهشتی فرزند سیده معصومه بیگم خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۲۱۶).

۸۴) فرزند سید محمد حسینی بهشتی فرزند سیده معصومه بیگم خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۱۸).

۸۵) فرزند سید علاء‌الدین مدرس مطلق فرزند سیده مریم‌بیگم صدر عاملی فرزند سید بهاء‌الدین صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۹۰).

۸۶) فرزند سیده عفت روضاتی فرزند سیده مرضیه خاتون‌آبادی فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۵۱).

۸۷) فرزند زهرا نجفی فرزند آقا نجفی فرزند سیده زمزم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶الف: ۱۳۸-۱۵۲).

۸۸) فرزند شیخ ابوالفضل نجفی فرزند شیخ محمدعلی نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم‌بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶پ: ۱۵۲-۱۵۴).

۸۹) فرزند سیدالحاجیه (خانم سادات) خاتون‌آبادی فرزند شیخ مهدی جویباره‌ای فرزند سیده زهرا بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۲۶-۱۲۷).

وصال (همان، ۱۲۱-۱۲۲)، سید جواد مقدس بیدآبادی (۱۳۵۵-۱۴۱۷ق) (کمالیان، ۱۳۹۶: پ۸۲) و محمد فشارکی (م ۱۳۵۹ق)^{۹۰} را نام برد. از قوی‌ترین شاعران عربی‌زبان خاندان صدر نیز می‌توان افزون بر خود سید صدرالدین عاملی، شیخ محمدرضا نجفی مسجدشاهی (همان، ۱۷۷-۱۷۸)، سید صدرالدین صدر (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۵۹۷-۷۷۸)، شیخ مرتضی آل یاسین (کمالیان، ۱۳۹۶: پ۲۰۵)، سید محمدهادی صدر (۱۳۲۶-۱۳۹۷ق)^{۹۱}، سید محمدرضا شرف‌الدین (۱۳۲۷-۱۳۸۹ق)^{۹۲}، سید محمدمهدی صدر (م ۱۳۶۱ق)^{۹۳}، سید محمد (محمدصادق) صدر (همان، ۱۴۹-۱۵۱)، شیخ محمدحسن آل یاسین (همان، ۱۶۷-۱۶۸)، محمدحسین آل یاسین (کمالیان، ۱۳۹۶: پ۱۹۷) و سید حسین (محمدهادی) صدر (کمالیان، ۱۳۹۶: پ۹۱-۹۲) را نام برد. اشعار شاعران خاندان صدر، تماماً عرفانی، اخلاقی، معرفتی، تربیتی و البته بعضاً نیز علمی است. به چند مثال عمدتاً فارسی زیر اکتفا می‌کنم:

۱- بیتی نغز از سید صدرالدین عاملی در مناجات با خدا (کمالیان، ۱۳۹۷ الف: ۱۳۹):

رضاک رضاک لا جَنَاتُ عدن وهل عدنٌ تَطِيبُ بلا رضاكا

۲- بیتی لطیف و زندانه از آقا مجتهد در استقبال از غزل خواجه شیراز (کمالیان، ۱۳۹۷: ۷۷)، که سید جلال‌الدین همایی را به‌وجود آورد (همایی، ۱۳۹۰: ۵۳۱؛ همایی، خطی: ۸۴۹؛ همایی، خطی الف: ۱۱۴):

به‌استشارهٔ مستان گسسته‌ام تسبیح بیار خوشهٔ تاکی که استخاره کنم

۳- بیتی از مثنوی «من عرف نفسه، فقد عرف ربه» سید عیسی صدر (کمالیان، ۱۳۹۷: ۲۶۰):

نفوس جمله جزء و نفس او کُل همه چون ساغر و او معنی مل

۴- بیتی از مناجات شیخ محمدباقر معزی دزفولی با خداوند (همان، ۳۷۱):

ای که پنهان شده اندر حجب پیدایی عقل در کنه تو حیرت‌زده و شیدایی

۵- مطلع شعر زیبای سید صدرالدین صدر در رثای حضرت فاطمه زهرا^(س) (کمالیان، ۱۳۹۷ الف: ۱۱۸):

یا خلیلیّ احبسا الجرد مهارا وابکیا داراً علیها الدهر جارا

۶- مطلع شعر زیبای شیخ محمدحسن معزی دزفولی در مدح امام علی^(ع) (کمالیان، ۱۳۹۷: ۳۹۵):

سزد امروز شادی را که در گلشن هزار آید بجای ماه بهمن بار دیگر نوبهار آید

۷- مطلع غزل زیبای سید جواد مقدس بیدآبادی در آرزوی دیدار امام زمان^(ع) (همان، ۱۳۶):

آرزو دارم خدایا صبح فردا را ببینم شب به پایان آید و آن مهر زیبا را ببینم

۸- مطلع غزل «لایجوز و یجوز» استاد محمد مه‌ربار (همان، ۳۰۰):

ما را به میر و حاجب و دربان نیاز نیست جز سوی بی‌نیاز به کس چشم باز نیست

۹۰- فرزند فرزند زهرا نجفی فرزند شیخ مهدی نجفی مسجدشاهی فرزند شیخ محمدعلی نجفی مسجدشاهی فرزند سیده زمزم-بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۲۶۸-۲۹۱).

۹۱- سید علی صدر فرزند سید حسن صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک کمالیان، ۱۳۹۶: ۲۰۳).

۹۲- فرزند سید عبدالحسین شرف‌الدین فرزند سیده زهرا صدر فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۱۷۵-۱۷۶).

۹۳- فرزند سید محمدجعفر صدر فرزند سید محمدمهدی صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: پ۳۳۱-۳۳۶).

- ۹- مطلع غزل زیبای شیخ مهدی نجفی مسجدشاهی در غنیمت شمردن فرصت عمر (کمالیان، ۱۳۹۷: ۴۴۰):
افسوس از این عمر که بی‌یار برفت
در خواب گران شدیم و یکبار برفت
- ۱۰- بیتی از قصیده «زینت آزادگان» سید علی مزارعی شیرازی (همان، ۲۱۶):
زینت آزادگان بخشنده است
مرد مُمسیک را جهان هموار نیست
- ۱۱- بیتی از غزل دردمندانه «غم و شادی» سید علی میرعمادی (همان، ۲۴۴):
هر که آمد زد دو مشت بر سر بی‌عقل و بی‌مقدار ما
دست او بوسیده، خود را مفتخر کردیم و خوشحالیم از آن
- ۱۲- بیتی از غزل «چشم» محمد فشارکی (همان، ۲۸۱):
پُر گشته این دیار ز مرداب‌های جهل
دریادلان کنند ز مرداب‌ها فرار
- ۱۳- مطلع غزل زیبای «عقل و دل» محمدباقر الفت (همان، ۳۲۸):
هزار مرتبه عقلم ز عشق منع نمود
ولی من آن کنم آخر که عشق می‌فرمود
- ۱۴- بیتی از غزل زیبای «اسرار سلوک» سید حسن ملاباشی اصفهانی (همان، ۱۵۰):
گفته شد رمزی ز اسرار سلوک
عاشقی دانست نی هر کودنی
- ۱۵- مطلع غزل زیبای «دیر مغان» مریم جویبارهای (همان، ۴۰۹):
ز دیر و میکده در هر کجا گرفتم جای
به هیچ گوشه ندیدم مخالفاً لهوای

۷-۵) بانوان نام‌آور

همپای مردان، دهها بانوی فرهیخته نیز در خاندان صدر حضور داشته و دارند که طی حدود صدوپنجاه سال گذشته، در عرصه‌های علم، ادب، فرهنگ، طب، اجتماع و حتی سیاست، خوش درخشیده و خدمات شایانی به جامعه و مردم ارائه کرده‌اند و می‌کنند. مثلاً سیده زهرا بیگم موسوی عاملی^{۹۴} و سیده زمزم بیگم موسوی عاملی^{۹۵} هر دو فقیه بودند. سیده بدرالشریعه خاتون آبادی (۱۳۴۰-۱۴۳۲ق)^{۹۶} نیز فقیه بود. بانو سیده مریم بیگم صدر (د ۱۳۴۷ق)^{۹۷} و نیز بانو مریم جویبارهای (۱۳۰۸-۱۳۸۹ق)^{۹۸} شاعر بودند. سیده بنت‌الهدی صدر (۱۳۵۶-۱۴۰۰ق)^{۹۹}، نویسنده، داستان‌نویس و شاعر بود. دکتر منیژه مهدوی (م ۱۳۵۴ق)^{۱۰۰} پزشک پیش‌کسوت متخصص زنان در اصفهان است و دکتر سیده رباب صدر (م ۱۳۶۳ق)^{۱۰۱} از موفق‌ترین فعالان اجتماعی امروز لبنان.

۹۴) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: ۱۶۱).

۹۵) فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۱۶۴).

۹۶) فرزند سیده بیگم‌آغا صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. کمالیان، ۱۳۹۶: ۶۷-۶۸).

۹۷) فرزند سید هادی صدر فرزند سید محمدعلی موسوی عاملی (ر.ک. همان، ۲۰۸).

۹۸) فرزند شیخ مهدی جویبارهای فرزند سیده زهرا بیگم موسوی عاملی فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۰۷).

۹۹) فرزند سید حیدر صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۵۲-۵۳).

۱۰۰) فرزند عصمت‌الحاجیه نظامی فرزند سیده نازنین بیگم صدر عاملی فرزند سید محمدجواد صدر عاملی فرزند آقا مجتهد فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۲۱۰).

۱۰۱) فرزند سید صدرالدین صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی (ر.ک. همان، ۹۷-۹۹).

۶-۷) اسارت، تبعید و شهادت در خاندان صدر

این تعبیر تلخ آیت‌الله محمد واعظ‌زاده خراسانی کاملاً درست است که «بزرگان خاندان صدر خوش می‌درخشند، اما عاقبت ندارند!» (واعظ‌زاده، ۲۰) بسیاری از چهره‌های تأثیرگذار خاندان صدر در عرصه‌های دین، اجتماع و سیاست، عمدتاً توسط حکومت‌های وقت، گاهی نیز به‌دست فرقه‌های منحرف یا متعصب، حذف شدند؛ چون به‌اندیشه‌ها، ارزش‌ها و هرآنچه از مکتب اهل بیت^(ع) آموخته‌بودند، صادقانه وفادار ماندند. پدر سید صدرالدین عاملی، سید صالح، که رهبری شیعیان جبل‌عامل را عهده‌دار بود، توسط احمد جزّار پاشا، حاکم وقت عثمانی منطقه عکار، به‌زدان افتاد (سیدحسن صدر، ۲۳۴ و ۳۸۳؛ شرف‌الدین، ۱۴۴). برادر بزرگ‌ترش، سید ابوالبرکات، توسط مأموران جزار پاشا جلوی دیدگان پدر به‌شهادت رسید (سیدحسن صدر، ۳۸۳؛ شرف‌الدین، ۱۴۴). پسر بزرگش، آقا مجتهد، توسط بابی‌ها یا متعصبین مسموم و شهید شد (کمالیان، ۱۳۹۶ الف: ۸۸۵). سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی به‌فرمان محمدعلی شاه قاجار یا عوامل او به‌شهادت رسید (همان، ۳۰۶). حاج‌آقا نورالله نجفی مسجدشاهی، تحت فشار رضاخان، به‌شکلی ناگهانی و مشکوک درگذشت. سید عبدالحسین شرف‌الدین و سید محمد (حسن) صدر توسط فرانسوی‌ها و انگلیس‌ها تبعید شدند. سید موسی صدر توسط رژیم معمر قذافی ربوده شد. شهید بهشتی طی انفجار دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی ایران به‌شهادت رسید. سید محمدباقر صدر، سیده بنت‌الهدی صدر و سید محمد (محمدصادق) صدر نیز توسط رژیم صدام حسین به‌شهادت رسیدند. مبالغه نیست اگر گفته شود که اسارت، تبعید و شهادت نیز از جمله خصوصیات خاندان صدر است.

۸) جمع‌بندی

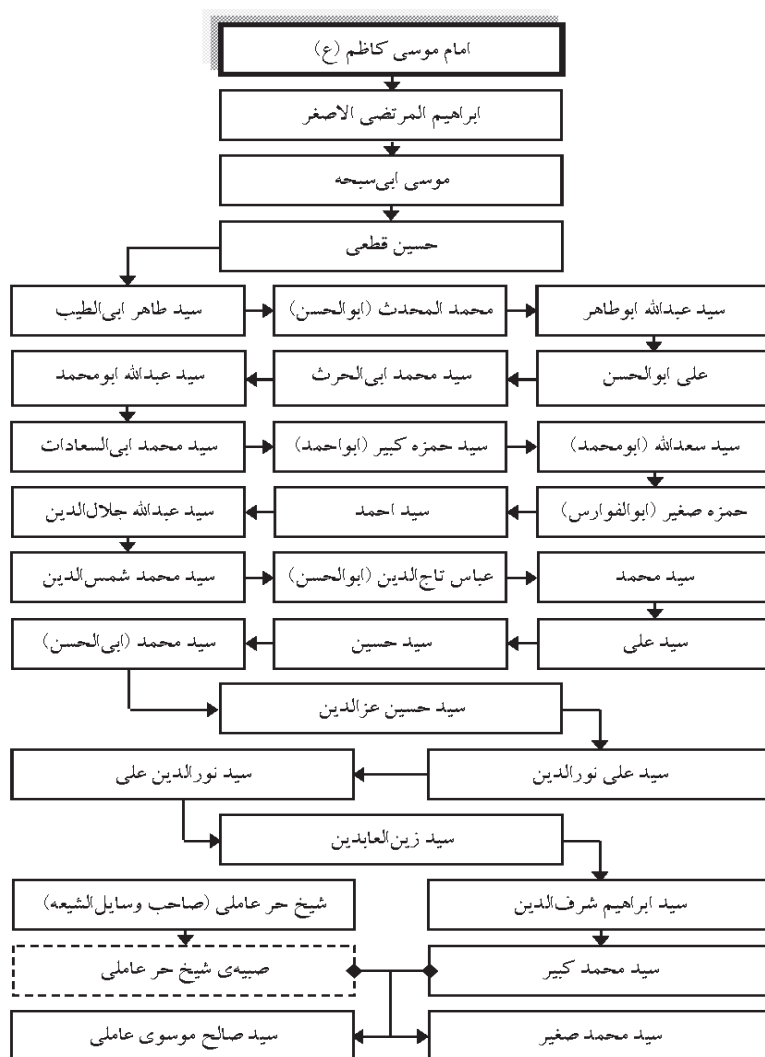
خاندان صدر از بیوت روحانی تأثیرگذار عالم تشیع است که در اصفهان بنیان نهاده شد و تدریجاً در دیگر شهرهای ایران، عراق و لبنان گسترش یافت. مؤسس خاندان صدر، سید صدرالدین عاملی، از برجسته‌ترین فقیهان رجالی و اصولی نیمه قرن سیزدهم هجری قمری است. نسب وی با ۲۸ واسطه به امام کاظم^(ع) می‌رسد. اصالت وی لبنانی است و اجدادش در حدود قرن هفتم هجری از عراق به لبنان مهاجرت کردند. خاندان صدر بیش از هر بیت شیعی دیگر، طی یک‌ونیم قرن گذشته، در بالاترین سطح زعامت دینی، اجتماعی و سیاسی عالم تشیع، از ایران تا عراق و لبنان، نقش‌آفرینی کرده‌است. همچنین دهها نام‌آور روحانی، دانشگاهی و غیر آن، مرد و زن، از میان این خاندان برخاسته که در عرصه‌های علم، ادب، فرهنگ، طب، صنعت، اجتماع و سیاست، خدمات و آثاری ارزشمند بر جای نهاده‌اند؛ از جمله برخی از مهم‌ترین پرچم‌داران روشنفکری دینی. همچنین بالغ بر شصت شاعر به این خاندان منسوب هستند که طی دو قرن گذشته هزاران قطعه شعر لطیف به دو زبان فارسی و عربی بر جای نهاده‌اند. حکومت‌های وقت، فرقه‌های انحرافی و متعصبان، با چهره‌های مؤثر خاندان صدر سر‌ناسازگاری داشته و مکرراً عواقبی چون اسارت، تبعید و شهادت را بر آنها تحمیل کرده‌اند. امروز بزرگان خاندان صدر، در ایران آیات‌الله سید مرتضی مستجاب‌الدعواتی و شیخ هادی نجفی مسجدشاهی هستند، هر دو ساکن اصفهان؛ در عراق آیت‌الله سید حسین (اسماعیل) صدر، حجج‌الاسلام‌والمسلمین سید حسین (محمدهادی) صدر و سید مقتدی صدر (م ۱۳۹۴ق)^{۱۰۲}، هر سه ساکن کاظمین؛ و در لبنان، دکتر سیده ریاب صدر، خواهر امام موسی صدر.

۱۰۲) فرزند سید محمد (محمدصادق) صدر فرزند سید محمدصادق صدر فرزند سید محمد مهدی صدر فرزند سید اسماعیل صدر فرزند سید صدرالدین عاملی.

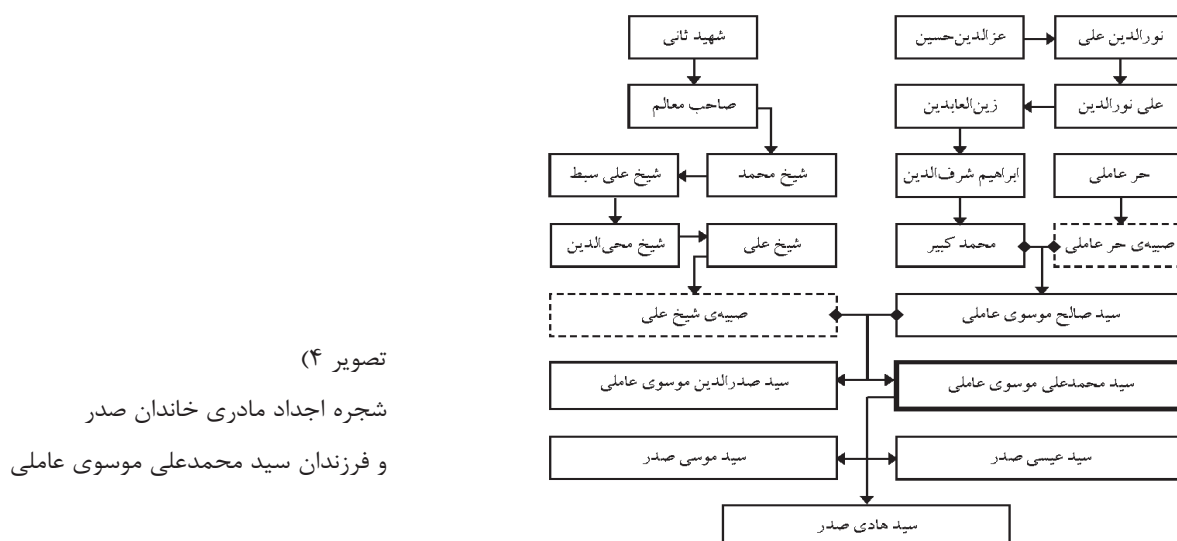

۹) کتاب‌نامه

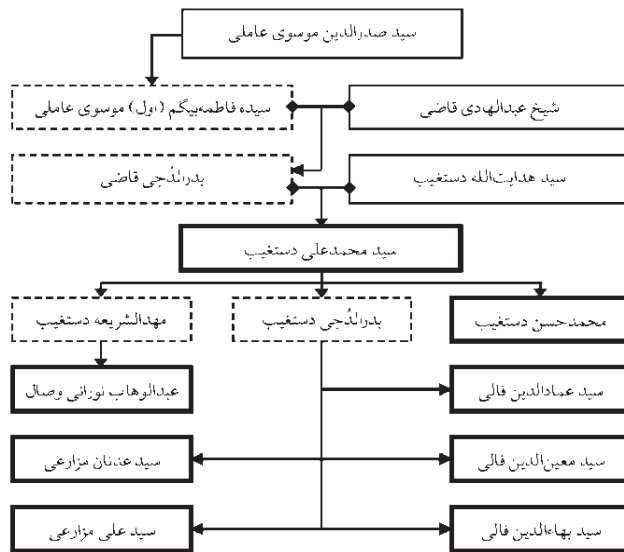
- الفت؛ محمدباقر؛ *نسب‌نامه الفت*، ج ۱، نسخه خطی (کتابخانه آیت‌الله نجفی واقع در مسجد نو بازار اصفهان).
- الفت، محمدباقر؛ *نسب‌نامه الفت*، ج ۲، نسخه خطی (کتابخانه آیت‌الله نجفی واقع در مسجد نو بازار اصفهان).
- تهرانی، آقا بزرگ؛ *الکرام البرره فی القرن الثالث بعد العشره*، ج ۲، مشهد: نشر دارالمرتضی، چ ۲، ۱۴۰۴ق.
- خسروشاهی، سید هادی؛ *یادنامه امام موسی صدر*، ویژه‌نامه شماره ۵ فصلنامه تاریخ و فرهنگ معاصر؛ ۱۳۷۵.
- روضاتی، سید محمدعلی؛ *زندگانی حضرت آیت‌الله چهارسوقی*، اصفهان: کتابفروشی تأیید اصفهان، ۱۳۳۲خ.
- شرف‌الدین، سید عبدالحسین؛ *بغیة الراغبین فی سلسله آل شرف‌الدین* (ج ۷ از «موسوعة الامام السید عبدالحسین شرف‌الدین»)، بیروت: دار المورخ العربی، چ ۱، ۲۰۰۶م.
- صدر، سید حسن؛ *تکلمة امل الآمل*، ج ۱، قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ق.
- صدر، سید محمدصادق؛ *آل الصدر* (نسخه خطی).
- صدر جبل‌عاملی، سید سراج‌الدین؛ *درباره حسب و نسب خاندان صدر* (نسخه خطی).
- صدر عاملی، سید مهدی؛ *کلام قدسی در تفسیر آیه الکرسی*، تهران: چاپخانه علمی، ۱۳۲۸خ.
- کمالیان، محسن؛ *سفرنامه خاندان صدر (یادداشت‌های صدرپژوهی ۱)*، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۶خ.
- کمالیان، محسن؛ *مشاهیر خاندان صدر*، ج ۱ (شرح حال‌ها)، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۶خ. (الف)
- کمالیان، محسن؛ *مشاهیر خاندان صدر*، ج ۲ (نسب‌نامه خاندان آقا مجتهد)، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۶خ. (ب)
- کمالیان، محسن؛ *مشاهیر خاندان صدر*، ج ۱۸ (آسمان پرستاره)، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۶خ. (پ)
- کمالیان، محسن؛ *شعر در خاندان صدر (ادبیات صدری ۱)*، ج ۱ (شعر فارسی)، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۷خ.
- کمالیان، محسن؛ *شعر در خاندان صدر (ادبیات صدری ۱)*، ج ۲ (شعر عربی)، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۷خ. (الف)
- کمالیان، محسن؛ *روحانیون خاندان صدر (فهارس صدری ۱)*، قم: انتشارات راز نی، چ ۱، ۱۳۹۸خ.
- معلم حبیب‌آبادی، محمدعلی؛ *مکارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری*، ج ۴، اصفهان: نشر نفاس مخطوطات اصفهان، چ ۱، ۱۳۸۱خ.
- موسوی خوانساری، سید محمدباقر؛ *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات*، ج ۴، قم: مکتبه اسماعیلیان، ۱۳۹۱ق.
- مهدوی، سید مصلح‌الدین؛ *تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر*، ج ۱، قم: نشر الهدایه، چ ۱، ۱۳۶۷خ.
- نوری، حسین؛ *خاتمة مستدرک الوسائل*، ج ۱، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ ۱، ۱۳۹۲خ.
- واعظزاده، محمد؛ *سرمقاله، فصلنامه مشکوة*، شماره ۴۵، زمستان ۱۳۷۳خ، صص ۴-۳۳.
- همایی، جلال‌الدین؛ *تاریخ اصفهان (سلسله سادات و مشجرات و مسطحات، انساب و نسب امامزاده‌های اصفهان)*، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات تاریخی، چ ۱، ۱۳۹۰خ.
- همایی، جلال‌الدین؛ *دانشمندان اصفهان* (نسخه خطی).
- همایی، جلال‌الدین؛ *دانشمندان سپاهان* (نسخه خطی). (الف)

تصویر ۳
 شجره اجداد پدری
 خاندان صدر

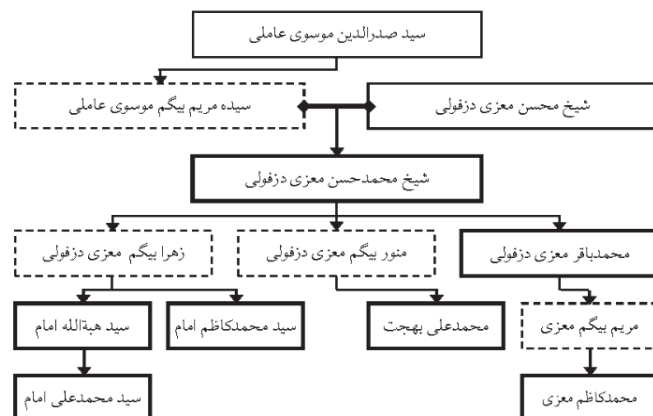

تصویر ۴
 شجره اجداد مادری خاندان صدر
 و فرزندان سید محمدعلی موسوی عاملی

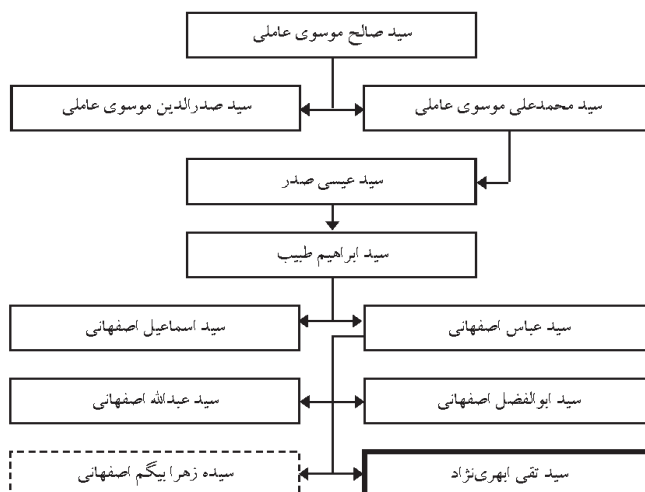

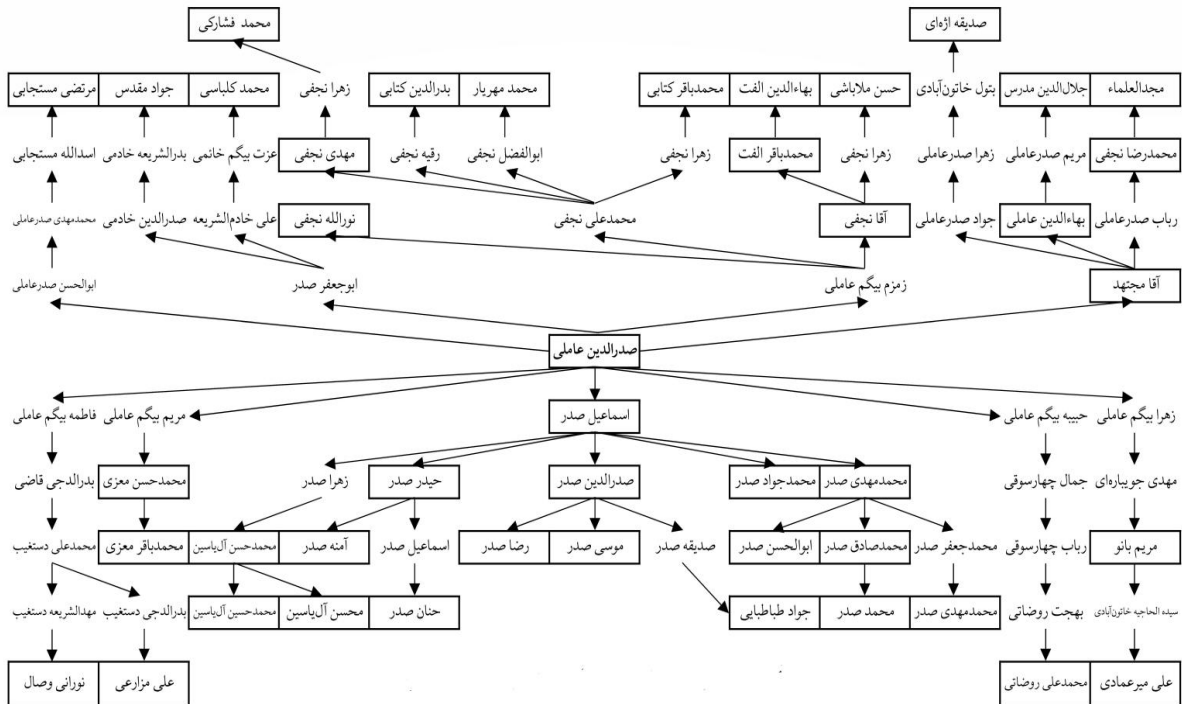
تصویر ۵
شجره مشاهیر خاندان صدر
در استان فارس

تصویر ۶
شجره مشاهیر خاندان صدر
در استان خوزستان

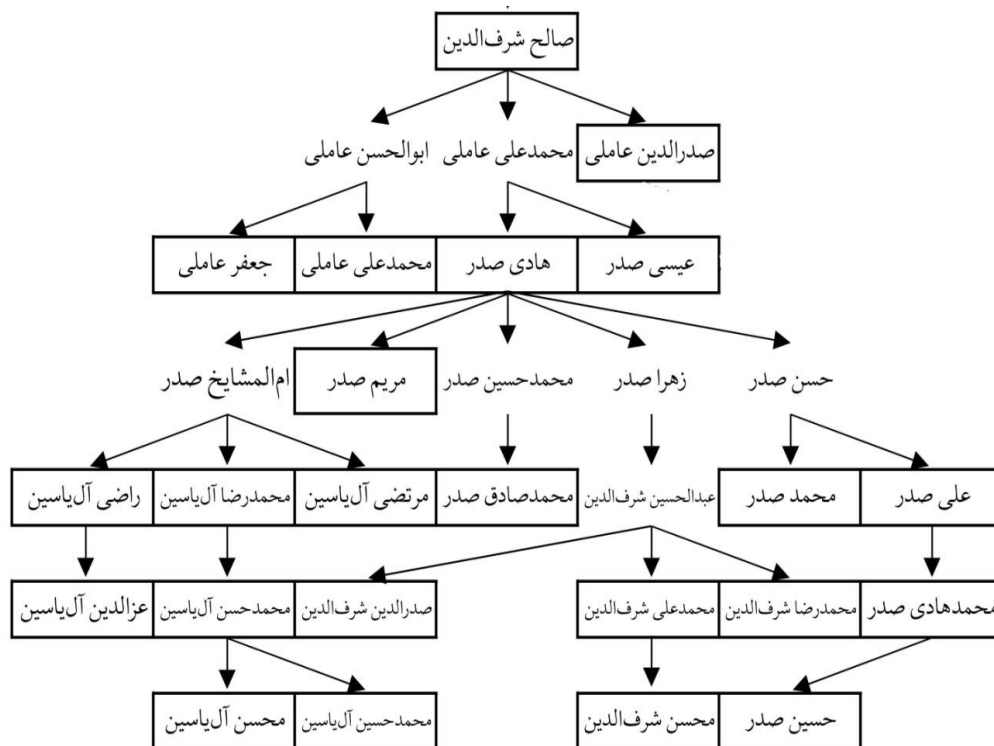

تصویر ۷
شجره اعقاب خاندان صدر
در آذربایجان و گیلان

تصویر ۸) شجره شعرای فارسی‌زبان خاندان صدر

تصویر ۹) شجره شعرای عرب‌زبان خاندان صدر